

УДК 355.24(477.53)(10773)"194"

Віта Лахно*

СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ МЕШКАНЦІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРИМУСОВОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ ДО ТРЕТЬОГО РЕЙХУ (1942–1943 РОКИ)

У статті аналізуються основні стратегії поведінки жителів Полтавської області під час примусової мобілізації до Третього Рейху упродовж окупаційного періоду часів другої світової війни та розглядаються види покарань за відмову їхати на роботу до Німеччини.

Ключові слова: боротьба, компроміс, конфлікт, мобілізація, остарбайтер, пристосування, стратегія, уникнення.

В статье анализируются основные стратегии поведения жителей Полтавской области во время осуществления принудительной мобилизации в страны Третьего Рейха на протяжении оккупационного периода времен второй мировой войны и рассматриваются виды наказаний за отказ ехать на работу в Германию.

Ключевые слова: борьба, компромисс, конфликт, мобилизация, остарбайтер, приспособление, стратегия, уклонение.

The paper analyzes the main strategies of the inhabitants of Poltava Region during the implementation of forced mobilization of the Third Reich during the occupation period since the Second World War and examines the types of punishment for refusing to go to work in Germany.

Keywords: fight, compromise, conflict, mobilization, Ostarbeiters, adaptation, strategy, evasion.

Окупація Полтавської області німецькими військами розпочалася в серпні 1941 року і тривала до жовтня 1943 року. На окупованих землях були створені нові органи влади та запроваджено «новий порядок». Територію області включено до нової адміністративної одиниці: до весни 1942 р. Полтавщина підпорядковувалася німецькому фронтовому командуванню, а потім увійшла до Київського генералбецирку (округу) рейхскомісаріату «Україна».

З перших днів окупації впроваджувалася примусова праця – обов'язкова трудова повинність для цивільних громадян віком від 18 до 45 років¹. З осені

* **Лахно Віта** – аспірантка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка

Науковий керівник – д. і. н., професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка Волошин Ю.В.

¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С. 27–29.

1941 року змінилася воєнна ситуація на фронті – запланований нацистами «бліцкриг» переріс у позиційну війну на витривалість. Ресурси німецької економіки на цей час вичерпалися. Найбільшою потребою стала робоча сила, якої через загальну військову мобілізацію катастрофічно не вистачало в Рейху. Залучення трудових ресурсів із західноєвропейських країн не вирішило цієї проблеми, тому з'явилися плани використання робітників з окупованих територій Радянського Союзу. З цією метою Генеральний уповноважений з виконання чотирирічного плану Г.Геринг за згодою А.Гітлера 7 листопада 1941 року видав директиву про масове використання іноземних робітників для важкої некваліфікованої праці – «гребти лопатою і довбати каміння»².

Спочатку до роботи в економіці Німеччини залучили радянських військовополонених. Однак цього теж виявилось недостатньо, бо переважна більшість із них були неприцездатними³. І тоді розпочалося вербування цивільних робітників. Спочатку шляхом агітації та пропаганди німецьке командування й окупаційна влада намагалися залучити до роботи в Третій Рейх достатню кількість добровольців, у тому числі з Полтавщини для «будівництва нової Європи»⁴. Однак, з квітня 1942 року, через вказівку Генерального уповноваженого з використання робочої сили Ф.Заукеля щодо різкого збільшення кількості завербованих робочих рук, мобілізаційні заходи довелося проводити виключно примусовими методами. У результаті зіткнулися інтереси двох протилежних сторін – представників місцевої окупаційної влади, на яких було покладено обов'язок виконувати вказівки «згори», і мирних жителів, котрі не хотіли залишати рідну домівку, родичів, землю, навіть не мали життєвої необхідності покидати батьківщину. Це спричинило, на нашу думку, конфлікт між новою владою та мирними жителями. Тому саме з точки зору конфлікту – зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів⁵, – спробуємо розглянути взаємовідносини, які склалися у процесі примусової мобілізації між представниками окупаційної влади та примусово завербованими, як конфліктні. У нашому випадку конфлікт носив прихований характер, оскільки були відсутніми зовнішні агресивні дії між конфліктуючими сторонами, але при цьому використовувалися непрямі способи впливу через те, що цивільне населення не мало достатньої влади й сил для відкритої боротьби⁶. Тому мирні жителі були змушені виробити власні стратегії поведінки в ході проведення примусової мобілізації органами окупаційної влади. Спробуємо їх проаналізувати.

² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 50–52.

³ *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Інститут історії України НАН України. – К., 2009. – С. 39.

⁴ На працю до Німеччини! // Гадяцька газета. – 1943. – 22 липня. – С. 1.

⁵ Сучасний тлумачний словник української мови: 60000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. – Х.: ВД «Школа», 2007. – С. 352.

⁶ *Смельяненко Л.М., Петюх В.М., Торгова Л.В., Гриненко А.М.* Конфліктологія: Навч. посіб. / За заг. ред. В.М.Петюха, Л.В.Торгової. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 20.

Мета статті полягає у виокремленні та систематизації різних стратегій поведінки жителів Полтавщини в процесі їх примусового вивезення до Третього Рейху. Відповідно до поставленої мети спробуємо вирішити наступні завдання: проаналізувати поняття «стратегія поведінки» і доцільність його застосування щодо нашої проблематики; виокремити можливі стратегії поведінки жителів Полтавщини під час примусової мобілізації та охарактеризувати форми їх реалізації; визначити, у яких ситуаціях і за яких обставин застосовувалася та чи інша стратегія поведінки.

Новизна положень статті визначається тим, що до наукового обігу вводяться раніше невідомі архівні матеріали та неопубліковані спогади колишніх остарбайтерів – жителів Полтавської області, а також вперше виокремлено стратегії поведінки під час проведення примусової мобілізації української робочої сили до Рейху, які були вироблені мешканцями Полтавщини.

Зазначимо, що означена нами проблематика є недостатньо розробленою в історіографії. Окремі її аспекти були вперше порушені ще радянськими авторами П.Ємцем та О.Самойленком⁷, М.Ковалем⁸. Однак, у монографіях цих науковців лише частково аналізується поведінка полтавчан під час їх примусового вивезення до країн Третього Рейху.

Дещо більше в цьому напрямі зробили сучасні автори: О.Бичехвост⁹, В.Котляр¹⁰, М.Назаренко¹¹, О.Сидоренко¹², Т.Пастушенко¹³ та Ю.Чернявський¹⁴. Названі дослідники в своїх працях основну увагу приділяють періодові встановлення окупаційного режиму, детально описують агітаційну роботу, методи й способи, якими здійснювалася примусова мобілізація та лише частково описують реакцію на неї мирних жителів. Проте досі не створено жодного спеціального дослідження з означеної тематики.

Джерелами нашого дослідження є неопубліковані документи, що зберігаються в архівосховищах Центрального державного архіву громадських

⁷ *Ємець П.Н.* Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни / П.Н.Ємець, О.П.Самойленко. – Х.: Прапор, 1965. – 104 с.

⁸ *Коваль М.* Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К.: Вид-во політичної літератури України, 1965. – 116 с.

⁹ *Бичехвост А.Ф.* История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944–1953 гг.). – Саратов: Саратовская Государственная академия права, 2008. – 534 с.; 21 см. (Серия «Творческое наследие ученых СГАП»).

¹⁰ *Сидоренко О.* Книга життя українських «остарбайтерів» / О.Сидоренко, В.Котляр. – Полтава: АСМІ, 2005. – 154 с.

¹¹ *Назаренко М.* Депортація населення Полтавщини в Німеччину. 1941–1943 рр. // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матер. конфер. / Відп. ред., упор. Войналович В.А. – Полтава: [Б. в.], 1994. – С. 123–130.

¹² *Сидоренко О.* Гонимі злим вітром. Розповіді про полтавчан-в'язнів нацистських концтаборів. – Полтава: АСМІ, 2003. – 124 с.

¹³ *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Інститут історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.

¹⁴ *Чернявський Ю.* Протистояння і примирення. – Кобеляки, 2000. – 89 с.

об'єднань України, Державного архіву Полтавської області. Це різноманітні інструкції, накази, розпорядження, постанови органів влади, доноси, списки оштрафованих за ухилення від мобілізації, а також особисті документи окремих мешканців (щоденники, листи). Частина використаних джерел опубліковані у збірках: «Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.)» (Полтава, 1947), «В тылу врага» (М., 1962), «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» (К., 1963), «Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.)» (К., 1977). До них належать різноманітні розпорядження, накази, відомості, повідомлення окупаційної влади, у яких міститься інформація про проходження вербування та мобілізації на Полтавщині. Окремий масив джерел становлять інтерв'ю з колишніми остарбайтерами Полтавської області. Усі інтерв'ю взяті автором особисто, упорядковані й зберігаються в архіві Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Реакція місцевого населення на процес мобілізації не була однозначною і залежала від багатьох конкретних обставин: часу, місця, матеріального становища тощо. Молодь, яка в першу чергу підпадала під дію наказу Г. Геринга і була основним претендентом на вивезення, залежно від обставин могла або коритися владі, виконуючи її накази, або усіма можливими способами уникати відправки, вимальовуючи свою лінію поведінки, часто навіть плануючи та продумуючи різні способи ухилення, боротьби чи пошуків компромісу. Тобто обирала ту чи іншу стратегію поведінки. Тому, досліджуючи поведінку населення під час проведення мобілізації (в умовах прихованого конфлікту), ми вживатимемо термін «стратегія» розуміючи під ним спосіб дій, лінію поведінки особистості¹⁵.

Зауважимо також, що у будь-якому конфлікті кожен його учасник оцінює і співвідносить свої інтереси та інтереси суперника, ставлячи собі питання: що я виграю, що я втрачу? На основі такого аналізу він свідомо обирає ту чи іншу стратегію поведінки. Часто відображення цих інтересів відбувається несвідомо, і тоді поведінка в конфліктній взаємодії насичена потужною емоційною напругою та носить спонтанний характер. Дійсно, досить часто завербовані, які прагнули ухилитися від мобілізації, розробляли стратегії миттєво, продумуючи їх «на ходу». Але в будь-якій їх поведінці (спланованій чи спонтанній) прослідковується досягнення чіткої мети – не поїхати на чужину, повернутися додому.

У своєму дослідженні будемо використовувати одну з найбільш розповсюджених у науці класифікацію стратегій поведінки, розроблену американськими авторами К.Томасом і Р.Кілменом. Останні виокремлюють п'ять основних стратегій людської поведінки в конфліктній ситуації: 1) уникнення, 2) суперництво (боротьба, примушування), 3) компроміс, 4) співробітництво,

¹⁵ Сучасний тлумачний словник української мови: 60000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В.Дубічинського. – Х.: ВД «Школа», 2007. – С. 678.

5) пристосування (поступки)¹⁶.

Стратегію пристосування (вимушене поступлення, добровільна відмова від боротьби та втрата власних позицій¹⁷) як лінію поведінки обирали ті особи, котрі зважали в першу чергу на сильну залежність від органів окупаційної влади (остання в кінцевому результаті могла перемогти й покарати їх за непослух) або відчували загрозу ще більших збитків від конфлікту (наприклад, санкцій, які могли застосувати до них або їхніх родичів). Зрозуміло, що населення у цьому випадку просто виконувало вказівку органів влади й змушене було виїхати на примусові роботи.

Іншою стратегією поведінки полтавців під час примусової мобілізації був компроміс. Ця стратегія характеризується тимчасовим прийняттям точки зору іншої сторони, але лише деякою мірою. За її допомогою врегульовуються суперечки через взаємні поступки¹⁸. Під час мобілізації непоодинокими були випадки, коли сім'я завербованого могла домовитися (піти на компроміс) з місцевою владою. Так, зокрема, сталося з А.Тимошенком – жителем Карлівського району Полтавської області. Коли староста прийшов забирати його для відправки до Німеччини, мати запропонувала йому вилучити корову, а сина залишити вдома. У результаті було досягнуто компромісу – корову забрали, а Антон залишився з матір'ю¹⁹. Проте через п'ять місяців йому все одно довелося поїхати на примусові роботи. Інколи замість завербованого могли мобілізувати іншу особу – брата, сестру, дочку, матір та ін.

В окремих випадках, щоб уникнути мобілізації, завербовані змушені були вступати до поліції, охоронних формувань, ставати старостами тощо. Таку стратегію поведінки можна охарактеризувати як співробітництво. Адже останнє передбачає пошук такого рішення, яке задовольняло б обидві сторони²⁰. Дійсно завербовані, ставши поліцейськими, залишалися вдома. Пізніше своє співробітництво з окупантами вони пояснювали тим, що «таким чином хотіли уникнути вивезення на примусові роботи до Німеччини»²¹. Хоча насправді це було звичайне співробітництво з окупаційною владою.

¹⁶ *Смельяненко Л.М., Петюх В.М., Торгова Л.В., Гриненко А.М.* Конфліктологія: Навч. посіб. / За заг. ред. В.М.Петюха, Л.В.Торгової. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 129.

¹⁷ Політологія: Підручник. – К.: Вища школа, 2001. – С. 139.

¹⁸ *Смельяненко Л.М.* Вказана праця. – С. 129.

¹⁹ Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. Р-1507: Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка Міністерства освіти і науки України. – Оп. 2. – Спр. 61: Транскрипт інтерв'ю з Тимошенком Антоном Васильовичем (2007 р.). – Арк. 4.

²⁰ *Смельяненко Л.М.* Вказана праця. – С.129.

²¹ *Єрмак О.* Постаць поліцейя-колаборанта періоду тимчасової німецько-фашистської окупації Полтавщини (1941–1943 рр.) // Маловідомі сторінки історії другої світової війни в Україні та на Полтавщині. Збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (23–24 травня 2007 року). – Полтава, 2007. – С. 75.

Іншою стратегією поведінки під час здійснення примусової мобілізації стала стратегія боротьби. Вона передбачала намагання нав'язати іншій стороні своє вирішення проблеми²². Дана стратегія в умовах окупації була особливо небезпечною та ризиковою й проявлялася в збройних акціях спротиву окупантам. Так, зустрічаються повідомлення про те, що інколи втікачі, щоб уникнути депортації, ставали партизанами й переходили до відкритої боротьби²³. Сучасна дослідниця І.Реброва зазначає, що в умовах нацистського режиму «єдиним можливим варіантом опору була втеча в партизани»²⁴. Недарма заклики до «опартизанення» були одними з найрозповсюдженіших гасел у листівках, що спрямовувалися на окупаційну територію радянськими підпільниками та партизанами²⁵.

Стратегія уникнення – це спроба відійти від конфлікту, зазнавши мінімум втрат²⁶. Вона була найпоширенішою поміж молоді й проявлялася у різних формах. Для того, щоб уникнути вивезення завербовані переховувалися або тікали додому чи до своїх родичів, друзів у інші населені пункти тощо. Причому втечі відбувалися на різних етапах мобілізації: під час складання списків, оповіщення, транспортування до пунктів збору, з пунктів збору, з вагонів під час перевезення до Рейху²⁷. Наприклад, полтавчанин Є.Чекай тікав з дороги 12 разів²⁸.

У спогадах колишніх остарбайтерів зустрічається чимало розповідей про переховування та втечі: «...мене мама закутала і одправила, недалеко там від нас болото... я там сиділа»²⁹; «...ховали мене батько й мати і в сіні, і в соломі, хотіли же ж щоб не пішла»³⁰; «...загнали нас у трьохетажний дом... дірку там хтось із хлопців... проламав... ми в ту дірку і повилазили...»³¹; «...усі з других вагонів... утікати... мотоцикл нас наганяє... ми пригнули у воду...

²² Соціологія: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003.

²³ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944). – М.: Воениздат, 1974. – С.228.

²⁴ *Реброва І.* Українське/національне в радянській офіційній політиці пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині // ww2-historicalmemory.org.ua/docs/ukr/Rebrova.doc. – С. 2.

²⁵ Див. напр.: В тылу врага. Листовки партийных организаций и партизан периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Госполитиздат, 1962. – 344 с.: ил.; 22.

²⁶ Політологія: Підручник. – К.: Вища школа, 2001. – С. 139.

²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (1941–1950 рр.). – Оп. 3. – Спр. 259: Щоденник жителя с. Мойсинець Іркліївського району Полтавської області Кушніра Ф.К. про період тимчасової окупації Іркліївщини (1941–1943 рр.). – Арк. 31–32.

²⁸ *Кравченко А.* Українські невольники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка / А.Кравченко, С.Батурич. – Львів: Кальварія, 2005. – С. 54.

²⁹ ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 64: Транскрипт інтерв'ю з Соколовою (Антоненко) Марією Єгорівною (2007 р.). – Арк. 2.

³⁰ ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп.2. – Спр.54: Транскрипт інтерв'ю з Линник Марією Вікторівною (2008). – Арк. 1.

³¹ ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 63: Транскрипт інтерв'ю з Шийкою Катериною Іванівною (2006–2007 рр.). – Арк. 5.

повилазили і в крайню хату попросилися...»³². Відомий випадок, коли нацисти зібрали 56 юнаків і дівчат з сіл Шишацького району, але поки везли від Шишаків до залізничної станції Яреськи – їх залишилося шестеро – молодь розбіглася³³.

Про те, що втечі були найпоширенішими стратегіями ухилення від примусової мобілізації свідчать різноманітні накази та розпорядження місцевої адміністрації³⁴ і той факт, що на Київщині й Полтавщині у липні 1943 року, як зазначає М.Назаренко, переховувалося до 90 тисяч втікачів³⁵.

Щоб уникнути примусової мобілізації молодь також удавалася до виваженню списків завербованих. Так, коли вищезгаданий мешканець Карлівського району А.Тимошенко чергував з родичем у сільській управі, вони помітили відкритий сейф, у якому знаходилися списки осіб для відправлення до «Великонімеччини». Оскільки списки були покреслені, то вони викреслили себе й сестру. У цьому випадку яскраво простежується спонтанний характер розробки стратегії поведінки, коли трапилася нагода і вирішувати треба було миттєво. Цей вчинок на деякий час відтермінував їхню мобілізацію³⁶.

Стратегія ухилення від примусової мобілізації проявилася і в таких діях завербованих, як: свідоме скалічення, нанесення ран, обливання себе сірчаною кислотою, зараження різними хворобами тощо³⁷. Завербована Грудненко розповідає: «Пили всілякі ліки, курили трави, натирали бензином шкіру, навіть робили щеплення різних хвороб. Матері, зустрічаючись, часто раділи,

³² ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 62: Транскрипт інтерв'ю з Тарасенком Анатолієм Івановичем (2006 р.). – Арк. 4.

³³ *Смець П.Н.* Вказана праця. – С.22.

³⁴ Див. напр.: ДАПО. – Ф. Р-2422: Таранушичівська сільська управа, село Таранушичі Кобеляцького району Полтавської області. – Оп. 1. – Спр. 4: Розпорядження Кобеляцької районної управи про реєстрацію населення, вербовка в Німеччину і армію, заборона приймати евакуйованих та списки новоприбулих, завербованих, дітей та службовців по Таранушичівській сільській управі (22 квітня 1942 р. – 6 вересня 1943 р.). – Арк. 1; ДАПО. – Ф. Р-2840: Олександрівська сільська управа, село Олександрівка Лубенського району. – Оп. 1. – Спр. 1: Накази та розпорядження Лубенської районної управи, списки поліцаїв, тих, що виїхали до Німеччини по селу Олександрівка Олександрівської сільської управи Лубенського району (1 січня 1942 р. – 8 листопада 1942 р.). – Арк. 438; Наказ шефа району про передачу поліції молоді, яка уникає відправки від 12 листопада 1942 р. // *Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.)*. Збірник документів / Гол. ред. Приходченко. – Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. – С.53.

³⁵ *Назаренко М.* Вказана праця. – С. 127.

³⁶ ДАПО. – Ф.Р-1507: Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка Міністерства освіти і науки України. – Оп. 2. – Спр. 61: Транскрипт інтерв'ю з Тимошенком Антоном (2007 р.). – Арк. 4.

³⁷ ДАПО. – Ф. Р-4085: Виконком Полтавської обласної ради депутатів трудящих, м. Полтава. – Оп. 3. – Спр. 227 б: Повідомлення обласної комісії Надзвичайній комісії про встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх прибічників по нанесених ними збитках громадянам, колгоспам та державним підприємствам та установам обласного підпорядкування (30 травня 1946 р. – 3 травня 1946 р.). – Арк. 5.

якщо їхня дитина чимось хворіла. «Слава, Тобі, Господі, – казали вони, – моя дитина захворіла тифом»³⁸. О.Бичехвост у своїй монографії описує випадки самокалічення населення. Молоді люди, щоб уникнути вивезення вдавалися до різних способів самокалічення: завдавали собі рани їдким натрієм, екстрактом цибулі й часнику, соляною кислотою; вживали хінін у великих дозах; робили опіки каустичною содою; обварювалися окропом; відрубували собі пальці рук³⁹.

Отже, самокалічення населення стало однією із форм уникнення примусової мобілізації. Воно давало надію залишитися на Батьківщині хоч і калікою, але не їхати на чужину. Це змушені були визнати й гітлерівці. Як зазначає М.Коваль, «в одному з наказів окупантів говорилося, що «населення, призначене до відправки в імперію, неодноразово намагалося ухилитися від відправки шляхом самопошкодження свого організму»⁴⁰.

Ще одним способом уникнення від примусової мобілізації до Третього Рейху були фіктивні шлюби, свідомо вагітність жінок, оскільки молоді сім'ї та вагітних до Німеччини зазвичай не відправляли.

Показовою щодо стратегії ухилення, яка сформувалася миттєво, була ситуація, що виникла у Золотоноші. Сюди у вересні 1942 року прибула молодь із Іркліївського, Золотоніського, Гельм'язівського та Чернобаївського районів для відправки до «Великонімеччини». Завербована М.Сирецька описує акцію непокори місцевій окупаційній владі так: «...Надвечір прийшов ешелон... товарні вагони, брудні, де було по коліна навозу... пролунала команда: «Погружайтесь!»... Вдруге пролунала команда... Але знову ніхто з місця не рушив...»⁴¹. Стратегія ухилення у даній ситуації проявилася через спробу виграти час. У даному випадку яскраво помітне нерозуміння селянами можливості їх транспортування у брудних вагонах для перевезення худоби, що давало надію на повернення додому. У цьому випадку, це не дало очікуваного результату, оскільки поліцаї силою відправили молодь на чужину, побивши останніх нагайками й завантаживши у вагони.

Подібна ситуація склалася в одному з сіл Покровобагачанського району Полтавської області. Коли староста повіз людей до району на збірний пункт, вони змусили його зупинити підводу і повернутися назад додому. Як не дивно, але таким чином вони зірвали мобілізацію, ухилившись від неї на певний час⁴².

Іншим способом уникнення примусового вивезення українського населення була неявка через відмову від отримання авансу (якщо такий видавали) в

³⁸ OST – тавро неволі / Автор-упорядник В.Бондар. – Кіровоград: ПВЦ «Мавік», 2000. – С. 9.

³⁹ Бичехвост А.Ф. Вказана праця. – С. 237.

⁴⁰ Коваль М. Вказана праця. – С. 100.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (1941–1950 рр.). – Оп.2. – Спр.424: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вивезених до Німеччини (недатовано). – Арк. 5 зв.

⁴² Доповідна записка голові Покровобагачанської райуправи про надання жандармської допомоги для відправки молоді в Німеччину // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.). Збірник документів / Гол. ред. Приходченко. – Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. – С.61.

сумі 100 крб. на дорогу до Рейху. Підтвердженням цього є список робітників громадського двору хутора Кустолове Малоперещепинської сільської управи Новосанжарського району на видачу авансу готівкою, за яким аванс отримали 10 осіб, а дев'ятеро зі списку відмовилися ставити підпис і отримувати гроші, намагаючись тим самим ухилитися від набору до Німеччини⁴³.

Окремо слід зупинитися на ролі осіб, які допомагали місцевому населенню уберігатися від примусової мобілізації. Як правило, ці особи були працівниками адміністрації місцевої окупаційної влади: старости та українські поліцаї. Траплялися випадки, коли староста громадського двору або сільської управи з метою недопущення вивезення односельців на примусові роботи до Третього Рейху свідомо спрямовував на медичну комісію хворих і калік⁴⁴.

Були випадки, коли староста чи поліцай навмисне посилав дітей з метою відбракування останніх і повернення додому. Колишня остарбайтерка Л.Калініченко пригадує: «...поліцай... маму хотів забрать... тоді каже: «Одведіть мене, а там у вагон кинуть... і у Солониці будуть сортирувать»... мене тоді... одкинуть»⁴⁵.

Інколи представники місцевої влади попереджали окремих осіб про те, що планується чергове вивезення для того, щоб вони змогли уникнути мобілізації. Колишній остарбайтер М. Куц пригадує: «... я тричі тікав... мені... поліція наша казала: «Утечеш, прийдеш – ми тебе більш не займатимемо...»⁴⁶.

Ці свідчення вказують на лавірування окремих представників місцевої адміністрації між «двох вогнів» – односельчан (яких не хотілося відправляти до Німеччини) та керівництвом «зверху» (котре змушувало їх виконувати покладені на них обов'язки згідно наказів та інструкцій). Тому й виходило, що деякі старости, з одного боку, ніби й виконали наказ – відправляли необхідну кількість людей, а з другого – робили все можливе, щоб ніхто або хоча б частина з них відправлені до Німеччини не були.

Відомі випадки допомоги завербованим у відтермінуванні або уникненні від примусових робіт у Німеччині й з боку лікарів, які на окупованій території здійснювали медичний огляд завербованих. Так, у Кременчуцькій міській лікарні окупаційною владою були виявлені неодноразові випадки встановлення фіктивних діагнозів, які були несумісні з вивезенням до

⁴³ Сидоренко О. Книга життя українських «остарбайтерів». – С. 35.

⁴⁴ ДАПО. – Ф. Р-2422: Таранушичівська сільська управа, село Таранушичі Кобеляцького району Полтавської області. – Оп. 1. – Спр. 4: Розпорядження Кобеляцької районної управи про реєстрацію населення, вербовка в Німеччину і армію, заборона приймати евакуйованих та списки новоприбулих, завербованих, дітей та службовців по Таранушичівській сільській управі (22 квітня 1942 р. – 6 вересня 1943 р.). – Арк. 35.

⁴⁵ ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 50: Транскрипт інтерв'ю з Калініченко (Грубціною) Катериною Іванівною (2006 р.). – Арк. 1.

⁴⁶ ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 71: Транскрипт інтерв'ю з Куцем Павлом Григоровичем. – Арк. 3.

Німеччини⁴⁷. Зокрема, лікар В.Богданова видавала пацієнтам довідки та рентгенівські знімки, які показували туберкульоз. Подібну стратегію застосовували й лікарі М.Колосов (село Великі Кринки), П.Старчик (село Манжелія), медичні працівники Козельщинського (Кошаленко, Висоцька, Лебідь, Антипенко) та Лохвицького районів (під керівництвом професора С.Хаджимірова)⁴⁸.

Масове ухилення від мобілізації до Третього Рейху викликало занепокоєння влади. У її розпорядженнях, адресованих старостам сільських управ, часто говорилося: «Як стало відомо, багато людей, що були призначені до роботи в Німеччину, уникли відправки. Ці люди ховаються по селах або мандрують по країні і є небезпекою для спокою країни»⁴⁹.

Зауважимо, що спроби реалізувати стратегії уникнення від примусової мобілізації завершувалися покаранням з боку органів місцевої окупаційної влади. Набула поширення практика арешту батьків та збіглих дітей, відбирання у їхніх сімей присадибних ділянок чи худоби. Про це свідчать постанови, накази, розпорядження, акти, видані органами окупаційної влади⁵⁰.

Часто до тих, хто ухилився від від'їзду до Німеччини, застосовувалися штрафні санкції та арешти. Так, 4 лютого 1943 року лохвицьким гебітскомісаром у селах Хорсики, Луговики, Бондарі була оштрафована кожна особа віком від 16 років на 1000 крб.; у селах Білоусівка, Богодарівка та Гільці – на 500 крб.; у селах Козлівка і Куріньки Лохвицького району – на 200 крб. за те, що не виїхала на роботу до Німеччини. Причому штраф зменшувався у

⁴⁷ ДАПО. – Ф. Р-2643: Кременчуцька міська управа, місто Кременчук Полтавської області. – Оп. 1. – Спр. 6: Відомості про стан архівів в м. Кременчуці; листування про посилку співробітників Кременчуцької лікарні на роботу в Німеччину (7 січня 1943 р. – 9 липня 1943 р.). – Арк. 6-6 зв.

⁴⁸ Назаренко М. Вказана праця. – С. 127–128.

⁴⁹ Див. напр.: ДАПО, ф. Р-2840: Олександрівська сільська управа, село Олександрівка Лубенського району, оп. 1, спр. 1: Накази та розпорядження Лубенської районної управи, списки поліцаїв, тих, що виїхали до Німеччини по селу Олександрівка Олександрівської сільської управи Лубенського району (1 січня 1942 р. – 8 листопада 1942 р.). – Арк. 438; Розпорядження Лубенського гебітскомісара старостам сільуправ про арешт за ухилення від виїзду на роботу в Німеччину від 23.11.1942 р. // Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упор. М.В. Білоус. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 71.

⁵⁰ Див. напр.: Акт про зняття з господарства гр. Молодченко корови, теля та свині // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.). Збірник документів / Гол. ред. Приходченко. – Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. – С. 54; Заклик гебітскомісара до батьків української молоді про накладання кари на батьків за ухилення молоді від призову // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.). Збірник документів / Гол. ред. Приходченко. – Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. – С. 59; Наказ голови Кременчуцького району про відбирання худоби у господарств, члени яких ухиляються від проходження комісії від 21.06.1943 р. // Німецькі окупанти на Полтавщині... – С. 60; Наказ голови району Кременчука про арешт батьків за неявку молоді до приймальної комісії від 15.07.1943 р. // Німецькі окупанти на Полтавщині... – С. 61.

10 разів, якщо особа погоджувалася відразу ж виїхати⁵¹. Такі штрафи накладалися на мешканців багатьох сіл Полтавської області. Причому сума була нефіксованою й залежала як від наказів окупаційної адміністрації, так і від «особистих міркувань старост»⁵².

Окрім зазначених способів покарань, застосовувалися також ув'язнення як самих завербованих, так і їх батьків⁵³, а також примусові аборти вагітних жінок⁵⁴. Інколи аби змусити полтавську молодь погодитися на виїзд, окупанти влаштовували показові страти. Так, наприкінці грудня 1942 року у Полтаві стратили групу з 65 залізничників, які відмовилися їхати до Німеччини⁵⁵.

Таким чином, реакція мешканців Полтавської області під час примусової мобілізації різнилася залежно від обставин. Місцеві жителі зазвичай вдавалися до розробки власних кількох стратегій поведінки в цих умовах: уникнення, боротьба, компроміс і пристосування. Загалом це була конструктивна реакція на примусову мобілізацію.

Стратегія уникнення реалізовувалася через наступні дії завербованих: переховування, втечу, виправлення списків, самокалічення, нанесення ран, зараження різними хворобами, вступання до фіктивних шлюбів, вагітність, непокора, неявка на біржу праці, відмова від обіцяної допомоги. Вона застосовувалася в ситуаціях, коли вирішення проблеми могло призвести до додаткових неприємностей (праця на чужині); коли було зрозуміло, що не можна вирішити конфлікт на свою користь; коли потрібно було виграти час для того, щоб отримати додаткову інформацію або заручитися чиеюсь підтримкою; коли було недостатньо влади для вирішення проблеми бажаним способом.

Компроміс як стратегія поведінки під час примусової мобілізації до країн Третього Рейху часто був для завербованих вдалим відступом чи останньою можливістю прийти до певного рішення. Він застосовувався, коли потрібно було швидко вирішити проблему; коли можна було погодитися на тимчасове рішення; щоб скористатися короткочасною вигодою; коли інші підходи до вирішення проблеми виявлялися неефективними. Компроміс

⁵¹ Постанова гебітскомісара м. Лохвиці про штрафування населення за невіїзд на роботу до Німеччини від 4 лютого 1943 р. // Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.). Збірник документів / Гол. ред. Приходченко. – Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. – С. 55.

⁵² ДАПО. – Ф. Р-2514: Гусинська сільська управа, село Гусине Градизького району Полтавської області. – Оп. 1. – Спр. 18: Списки громадян с. Гусине, завербованих на роботу до Німеччини (26 жовтня 1942 р. – 7 липня 1943 р.). – Арк. 33, 42, 49.

⁵³ ДАПО. – Ф. Р-8808: Гребінківська районна управа, місто Гребінка Гребінківського району Полтавської області (періоду німецько-фашистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 1: Накази Гребінківської районної управи (19 січня 1943 р. – 6 вересня 1943 р.). – Арк. 8.

⁵⁴ *Бордюгов Г.* Преступления против гражданского населения // Свободная мысль. – 2004. – № 7. – С. 126.

⁵⁵ *Сидоренко О.* Гонимі злим вітром... – С.19.

реалізовувався через відкуп від мобілізації, заміну себе в списку іншою людиною, вступ до поліції, німецької армії тощо.

Стратегія співробітництва реалізовувалася через вступ завербованих до поліції, охоронних загонів чи виконанням обов'язків старост. Ця стратегія давала можливість не тільки залишитися вдома, але й отримати владу над іншими (односельчанами, військовополоненими та ін.).

Така стратегія поведінки під час примусового вивезення населення – як боротьба – застосовувалася у випадках, коли втікачі ставали партизанами, підпільниками й активно включалися до руху опору окупаційній владі. Дана стратегія обиралася тоді, коли людина відчувала, що в неї немає іншого вибору і їй немає що втратити.

Застосування стратегії пристосування (поступки) мешканцями Полтавщини ґрунтувалося на зниженні своїх вимог і прийнятті позиції опонента. Реалізовувалася стратегія через виконання наказу представника органу окупаційної влади – відбуття на відпрацювання трудової повинності до Німеччини.

Стратегії реалізовували не тільки завербовані, але й представники окупаційної адміністрації (старости, поліцаї), лікарі, партизани, підпільники та просто односельчани.

Оскільки згідно підрахунків М.Ковалю біля 175 000 чоловік мешканців Полтавської області було вивезено до Третього Рейху⁵⁶, то можемо зробити висновок, що найпоширенішою стратегією їх поведінки під час примусової мобілізації було пристосування. Значно менша кількість жителів намагалися уникнути вивезення, проте їх поведінка була найбільш варіативною і проявлялася у різних формах. Значно рідше реалізовувалися стратегії компромісу, боротьби та співробітництва.

Насамкінець зазначимо, що у більшості ситуацій застосовувалася не одна стратегія, а їх комбінація. Використання однієї траплялося рідко. В умовах окупації застосування таких стратегій поведінки під час примусової мобілізації як уникнення та боротьба придушувалося й каралося арештами, ув'язненнями, примусовими абортами, штрафами як самих завербованих, так і їх родичів.

Порушена статтею проблематика потребує подальших наукових досліджень примусової праці робітників з Полтавщини в руслі аналізу стратегій поведінки остарбайтерів під час їх перебування у Німеччині.

⁵⁶ Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. – 1998. – №10. – С. 68.